

Віктор ГРЕБЕНЮК,
літературний редактор науково-методичного журналу «Педагогічний пошук»

«То ніякі не русизми», або Пора забирати позичене

То ніякі не русизми. То давні українські слова, що їх ми свого часу
позичили росіянам. Тепер настала пора повертати ці слова в нашу мову.
Микола Лукаш¹

Повномасштабна війна ще більше загострила мовне питання в Україні. Багато російськомовних переходять на українську, і видно, як вони добирають слова, цураючись того, що може сприйнятися за русизми. Україномовці (ті, що перейшли трішки раніше) не відстають: мережі рясніють порадами, як розмовляти «чистою солов'їною». Але дуже часто при цьому перебирають міру: обпікшись на гарячому молоці, дмухають на холодну воду. Бо ж далеко не кожне слово, подібне до російського, є росіянізмом.

Тут маємо справу з так званим пуризмом (від лат. *purus* – чистий), надмірним вичищуванням мови від справжніх чи гаданих запозичень. Цим шляхом пройшли всі народи, котрі позбулися колоніального ярма. У нас тепер ідеться про росіянізми та псевдоросіянізми. Бо ж багато хто думає, нібито *криша*, *гостинниця*, *родитель*, *дім*, *площа* – то росіянізми, а по-нашому повинно бути тільки *дах*, *готель*, *батько*, *будинок*, *майдан*.

Я й сам колись був пуристом. Але ж «душу й тіло ми положим...» – співається в Державному Гімні. Чому «*положим*», а не «*покладемо*»? А в документах Організації українських націоналістів (1941 р.) читаємо: «ОУН уживає свого окремого організаційного прапора чорної й червоної краски». Чому «*краски*», а не «*фарби*»? І гасло пластунів – «Сильні, красні, обережні, бистрі». Чому не «*гарні*» й не «*швидкі*»? І чому співаємо: «нам Україну храни» – а не «бережи»?

Чуємо у живому мовленні східняків: *кровать*, *ботинки*... Але ж і читаємо в Тараса Шевченка: «...в кімнаті на кроваті / Спочити лягли»². Читаємо й у Григорія Тютюнника: «Ботинки і сундучок він поставив під ліжко...»³. Гортаємо найновіший 20-томний Словник української мови: і *положити*, і *краска*, і *кровать*, і *ботинки* там є. За Етимологічним словником української мови можемо перевірити походження цих слів: *кровать* – запозичення з грецької, *ботинки* – з французької. Отже, не росіянізми. А *дах*, *будинок*, виявляється, ми колись узяли з німецької, *готель* – із французької, *майдан* – із турецької...

Безліч таких прикладів привели мене, як і багатьох інших словесників, до зміни надто строгого погляду на суржик. У 2012 році, взявши участь у дискусії, розпочатій «Літературною Україною», я опублікував на цю тему статтю в інтернеті. Вона розійшлася по численних сайтах, мала десятки тисяч заходів, торкнулася Вікіпедії⁴ й академічного журналу «Мовознавство»⁵. Тепер пропоную її вам у доопрацьованому вигляді.

Сучасний читач, загартований у боротьбі за чистоту української мови, не може зійти з дива, розгорнувши твори наших класиків мало не на будь-якій сторінці: чому Іван Франко і Лесь Мартович, Леся Українка і Марко Вовчок без стилістичної мети пересипали свою мову «росіянізмами»? Зрозуміло, вони тільки-но творили літературний стандарт і не все з їхнього доробку стало ним, та все-таки погляньмо.

¹ Цит. за: Череватенко Л. «Сподіваюсь, ніхто не скаже, що я не знаю української мови». *Фразеологія перекладів Миколи Лукаша* : слов.-довід. Київ : Довіра, 2002. С. 719.

² Шевченко Т. Г. Збір. творів : у 6 т. Київ : Наук. думка, 2003. Т. 2: Поезія 1847–1861. С. 187.

³ Тютюнник Г. М. Вир : роман. Київ : Дніпро, 1995. С. 54.

⁴ <https://uk.wikipedia.org/wiki/Росіянізм>

⁵ Томіленко Л. М. Русизми (росіянізми) в українській перекладній лексикографії початку XX ст. *Мовознавство*. 2017. № 1. С. 74.

Ось виписи зі **Словника мови Шевченка (Київ : Наук. думка, 1964. Т. 1, 2):** *благодарити, будуще, виниряти, время, второй, год, город, держати, довги, жадний (жадібний), завидувати, заказати (замовити), заставляти (змушувати), карандаш, конфети, краска (фарба), лавка (крамниця), лист (аркуш), лихорадочно, лісний (лісовий), лучі (промені), много, нароще, настоящий, начати, нащот, недомогати, обіщати, обутися, одвіт, оп'ять, оставатися, охота (полювання), первый, письмо (лист), підождасть, подарок, пожар, поклонник (шанувальник), положено, получить, послідній, постройка, потерять, прочий, ранше, случай, спішити (квапитися), спросити, стоїти, сутки (доба), тоже, точити, туда, угол, успокоїти, часть, яд.*

На Придніпров'ї, де Шевченко навчився рідної говірки, що лежить в основі літературної мови, ці слова вживані й донині, але тепер із печаттю «суржику». Либонь, дещо з того таки росіянізми. Та погортаймо словники й атласи тих діалектів, котрі найменшою мірою були піддані русифікації. Читачі – вихідці з тих країв легко переконаються, що, хоча фіксація говіркового мовлення розпочалася минулими століттями, ці слова і нині є звичними в устах національно свідомих галичан, гуцулів, поліщуків...

Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 ч. Київ : Наук. думка, 1984: *будьто (нібито), вбути (взути), видіти, вітчина (шинка), вкусний, власть, волнуватися, врем'я, всегда, дальше, ділати, добавити, желати, женщина, зажигати, запад, звено (кільце ланцюга), зябнути, ігла, каждый, кожа (недублена шкіра), корка (шкуринка), коротати вік, коснутися, красавиця, красити, кузнец, кушати картошку, місто (замість), много, немніжко, платок, плохо, пословиця, поспорити, приліжно (старанно), протів, пустяки, разговор (говірка), розличити, розсипатися вдребезги, ранше, роцтитися, свадьба, спорити, спрятати, стахан (склянка), страда, строїти, струя, суматоха, также, тогда, топливо, тотчас, требовати, тряпка, тучний, участок (ділянка), хворост.*

Гуцульські говірки : короткий слов. Львів, 1997: *будуще, видіти, воздух, вон (геть), жолудок, зіззда, игла, лічитися (лікуватись), обув, мерзкий, многі, мовня (блискавка), молодіж, оба, об'явити, пляс, портки, свекла, сверщок, смотрити (пилнувати), товпа, улій (вулик), хоть шаром покоти, хромий.*

Пиртей П. С. Словник лемківської говірки : матеріали для слов. Легниця – Вроцлав, 2001:

волоси, глупий (дурний), жара, жена, жолудок, зажжеш оген, зіззда, здіватися (знущатися), ігла, ізумруд, каждый, карп, красавиця, кудрі, кукла (лялька), лікарство, молодіж, посмотрити, свекров, скверщок, также.

Латта В. Атлас українських говорів Східної Словаччини. Пряшів : Від. укр. літ. Словац. пед. вид-ва, 1991: *жолудок, зажмурити, кип'яток, много, очереть (черга), почки (нирки), спратати, топір, яєшніца.*

Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2 т. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000: *глядіти (дивитися), должен, ето, есть, когдась, куриця, міл (крейда), мниго, некий, облакуватий, обув'є, отравя, охота (полювання), пастбище, пасть, перве (спершу), різвий, сіверний (про вітер), скверний (негарний), спреждевіку, спугати, товчок, топор (велика сокира для колод), тощій, тропина, тук, туча, хвор, чужбина, щитати (рахувати).*

Дыалектны слоўнік Брэстчыны. Мінск : Навука і тэхніка, 1989 (фіксує українські говірки Берестейщини): *вірьовка, звязь, лікарство, настоящий, облоки, послідній.*

Словник буковинських говірок / заг. ред. Н. В. Гуйванюк. Чернівці : Рута, 2005: *болница, видіти, воздух, всігда, год, город, довг, жадний (жадібний), жолудок, забляети, зіззда, зябнути, игла, кудря (волохатий килим), кушати (куштувати), ландиш, лук (ведмежа цибуля), метіль, на-ко (візьми-но), наравити (почувати сердечну прихильність), непослушний, обува, отворений, первый, перчата (рукавиці), платок (клапоть полотна), побідитель, росольник (огірок-насінник), сватьба, свекла, скверщок, спрежда, спрятати, срамно, строїти, сумерки, усігда, черед (черга).*

Митрополит Іларіон (проф. д-р Іван Огієнко). Етимологічно-семантичний словник української мови : у 4 т. Вінніпег, 1979–1994:⁶ *баня (купальня з парнею), басня, бездна, беременна, болізн, больница, брак (шлюб, від «брати [жінку]»), ваятель, вітчина, внушати, воздух, воротник, врач, всегда, второй, гвізд, горсть, гостинница, гусь, дальше, ділати, довг, духи (парфуми), жара, жемчуг, женщина, животне, жизнь, жолудок, завтрак, заговор (змова), зівати (позіхати), зодчество, іва, ігла, ізящний, іл, іскусний, ковер, кожа, колокол, костер, красити, краска, криша, міл, кріпость (твердиня), кроткий,*

⁶ Це видання автор не встиг завершити, тож наведені слова не завжди розміщено строго за вимогами до словникових статей.

кудрявий, ландиш, лишній, лічити (лікувати), ложити, напиток, насморк, обув, оп'ять, оскорбити, оставатися, остаток, осторожність, отворити, пахати, письмо (лист), пітх, пестрий, пліш, подлинник, пол (стать, від «половина»), пословиця, полотенце, проч, работати, родителі, сідина, случай, сноха, сохранить, строїти (будувати), сугубо, супруг, сустав, товпа, топоти (палити), тоска, усердний, утро, хворост, хрупкий, чаща, шататися, што, шут, яд.

Розмір статті не дає змоги навести всі лексеми й фразеологізми, зафіксовані в цих словниках, котрі можуть здатися «росіянізмами».

У тому, що «то ніякі не русизми», а давня українська лексика, котра не ввійшла до літературної мови (чи наразі не закріпилася в ній), але продовжує жити в діалектах і просторіччі, переконує нас і це джерело:

Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови : монографія. Київ : Наук. думка, 1992: воздух, волна, гов'ядина, гололедиця, женщина, жолудок, іл, источник, колибати́ся, куриця, лом (брухт – запозичене), лужа, лук (цибуля – запозичене), луч, міль (мілина), пітх, почка (нирка – запозичене), семено, скула, струя, тиква (гарбуз – запозичене), утка, хворост.

Чому ж ці та безліч інших слів, словосполучень, фразеологізмів так подібні до російських? Пригадаймо – у найзагальніших рисах – етногенез московитян.

У другій половині I тис. н. е. населення теперішньої європейської частини Росії складали переважно угро-фінські племена: чудь, весь, меря, мокша, мурома та ін. Ці простори поступово колонізували східні слов'яни, здебільшого предки нинішніх українців Київщини й Чернігівщини. Колоністи принесли слов'янську мову й культуру, а згодом і християнську віру. Так давньоруська, цебто давньоукраїнська мова була прищеплена до дерева угро-фінських мов, асимілювала їх, заклала підвалини Київської Русі як імперії. Згодом у ці землі влились елементи монгольські й інші; так витворилися росіяни і російська мова. (Втім, Росією

ця країна офіційно йменується лише з 1721 року, коли Петро I видав відповідний указ; доти називалась Московією, а росіяни – московитами.) Цей процес відбувався не тільки через живу мову, а й через церкву, але в ті часи церковнослов'янська (фактично давньоболгарська) була куди ближчою до живої, ніж тепер.

Отже, росіяни – це слов'янізовані угро-фіни зі значними домішками інших етносів. Цей факт ніким у науковому світі не заперечується, дискутується тільки частка слов'ян і фінно-угрів⁷. Немає в цьому нічого унікального й нічого принизливого для росіян: таким же чином утворилися, наприклад, болгарська мова і болгари (слов'янізовані тюрки-булгари), французька мова і французи (романізовані галли).

Після занепаду метрополії внаслідок монголо-татарської навали зміцніла із часом Московія перебрала і нашу назву, і свою мову оголосила великорусской. Уже забулося на той час, що *Мегалі Росія* (Велика Русь) по-грецьки означало «некорінна, колонізована Русь», як *Мегалі Еллас* – це колонії корінної, Малої Греції, *Мікра Еллас*.

Згодом наша нова інтелігенція за таких умов, керуючись, безумовно, патріотичними переконаннями («геть від Москви!»), взялася вичищати рідну мову від справжніх, а часто і від гаданих росіянізмів, замінюючи їх новотворами, полонізмами та германізмами, іншими запозиченнями.

Але в говірках, як бачимо, наша давньоруська лексика живе й донині. Що ж із цим робити? Можна й надалі боротися з нею, наче з «русизмами», а можна – знаючи міру! – легалізувати її в розмовному, художньому, публіцистичному стилях⁸.

Це аж ніяк не означає, що не слід боротися зі справжніми росіянізмами (*заходьте следующий, нема денег*; із московитськими матюками). Втім, це стосується недоцільних запозичень і з будь-якої іншої мови, як-от англіцизмів, яких у нас тепер без пуття й без міри сила-силенна.

Отже, робимо висновок: давньоукраїнський і новоукраїнський пласти нашої живої мови мають мирно співіснувати і доповнюватися. Час повертати своє, рідне.

⁷ Довгий час для цієї дискусії не вистачало масштабних генетичних досліджень, проводили тільки антропометричні виміри зовнішності. Та ось оприлюднено – і невдовзі вилучено з відкритих джерел – результат проєкту «Геном Росії» (керуваного, до речі, дочкою В. Путіна). Вони чітко засвідчують, що навіть на генетичному рівні українці та росіяни – зовсім різні народи.

⁸ Я використовую ці слова у своїх художніх творах, насамперед «Златоплугі» та «Бояновій пісні». Гадаю, згодом це стане загальноживим не тільки в книгах на історичну тематику, буде прикметною рисою новітньої української мови.

«Златоплуг» (електронна версія) <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=19271>

«Златоплуг» (звукова версія) https://shpuvolyn.com.ua/media/audio_zlatoplug.html

«Боянова пісня» <https://drive.google.com/file/d/1oSkSTf4iQU45gVV6BtO7cT48o4H432kk/view?usp=sharing>